

INTERVJU: BORIS TADIĆ:

Ljudi više ne glasaju za politiku već za goli opstanak

SRBIJA 250 DIN / CRNA GORA 2.8 EUR / MAKEDONIJA 100 DEN / BIH 5 KM / HRVATSKA 18 HRK / SLOVENIJA 3 EUR

33

NOVI MAGAZIN

27. IV 2023.
BROJ 626/627

250 din.

Mirjana Stevanović
EPS između
nakovnja i
čekića

Akademik Vladica
Cvetković
U Srbiji postoje
ozbiljni otpori
znanju

Milan Nikolić
Probajte AI
aplikacije

Mirjan M.
Nadriljanski
Šarlot
Salomon,
fragmenti
života...

Podvig Dragana
Čelikovića
Himalaji
su doktoru
dijagnoza
i terapija

Slobodan G.
Marković
Evropeizacija
Srbije u
19. veku i
kulturni
transfer

Ivan Vejvoda
Kišnjev i
Odesa u
senci ruske
invazije na
Ukrajinu

Srbija uoči Međunarodnog praznika rada
Magla i kineska tabla

Mukotrpan i dug posao

U vreme kada je dobila autonomni status 1830, Srbija nije percipirana kao deo Evrope. Upravo od tada počinju u Srbiji dva procesa koja su međusobno povezana, ali se nisu uvek preklapala. Prvi je evropeizacija, tj. usvajanja evropskih običaja, mode, ideja i tehnologija. Drugi je okcidentalizacija, odnosno postupak kojim evropski posmatrači postepeno prihvataju Srbiju kao deo Evrope

Piše: **Slobodan G. Marković**

Proces prenosa materijalnih i nematerijalnih kulturnih jedinica putem prevoda, posredovanja, širenja, prisvajanja i prilagođavanja neprekidno traje. Takav proces prenosa kulturnih jedinica (kulturema) definiše se kao

kulturni transfer. U Evropi on je vodio do zajedničkih evropskih tekovina, a u ranoj modernosti najjasnije se ispoljio kroz dva modela: „italijanski model“ u vreme pozne renesanse, i „francuski model“ Luja XIV u 18.veku. Od Petra Velikog nadalje i pravoslavna Rusija bila je deo ovog procesa, u početku kao kultura koja prima taj proces, a

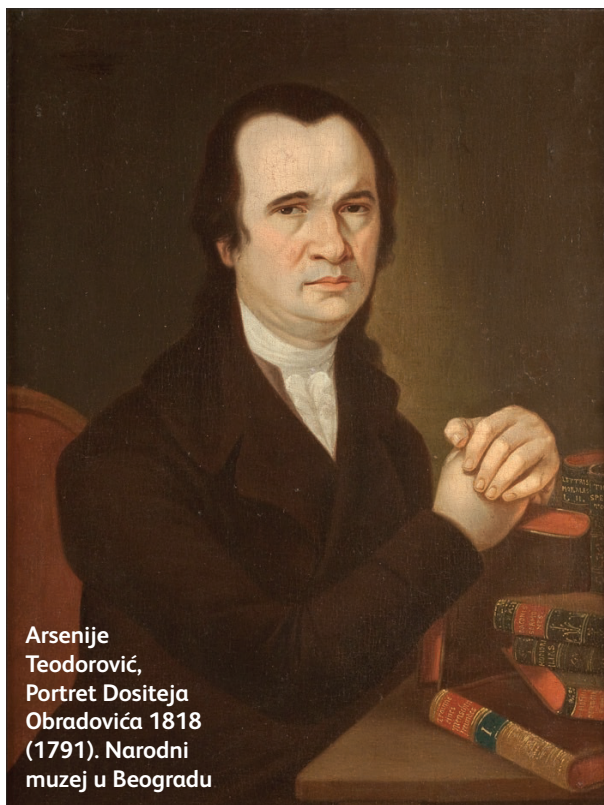
od 19. i kao kultura koja ga prenosi.

„Italijanski model“ nije mogao da prođe do Srbije posle njenog pada pod osmansku vlast. Drugi model zahvatio je Srbe u Habsburškom carstvu. Barokni enciklopedista Zaharije Orfelin i začetnik prosvetiteljstva kod Srba Dositej Obradović bili izdanci su ovog modela. Ovde ću navesti dva slikovita primera uticaja ovog modela na Srbe tokom i neposredno posle jozefinizma. Na ilustraciji koju je Dositej štampao uz „Pesnu o izbavljenju Srbije“ (1789) nalazi se devojka, simbolički prikaz izbavljene Srbije. Posle oslobođenja Beograda od strane austrijske vojske 1789, Srbija kleči pred austrijskim carem Josifom II pored koga je general Laudon. Car skida okove neprosvećenosti i ropstva sa Srbije čime Dositej simbolički slavi zlatno doba prosvetljenosti koje je, smatrao je on, zapljusnulo i Srbiju.

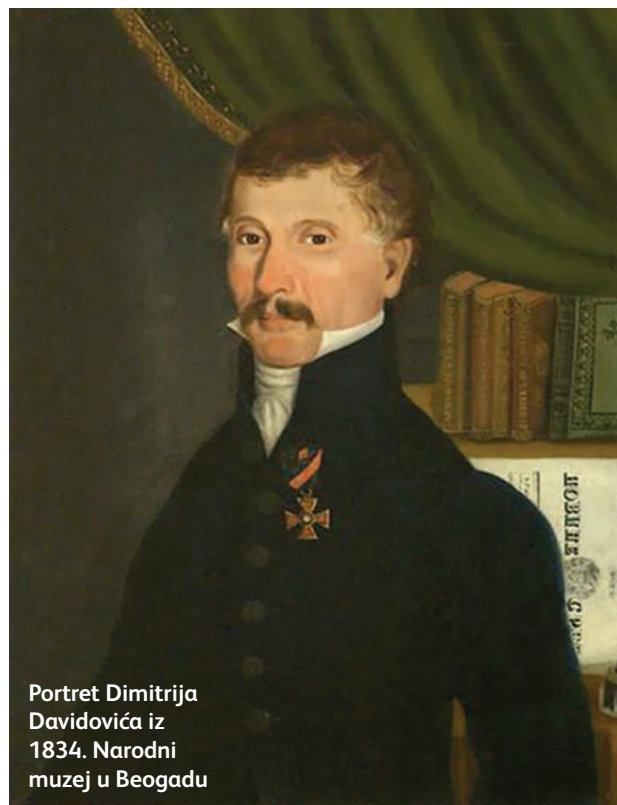
Time je za Dositeja Srbija bila ponovo u Evropi sa Srbima Austrijskog carstva koji su već bili u njoj. U drugom primeru mitropolit i arhiepiskop karlovački Stefan Stratimirović pita se u pismu Dositeju od 29.07.1805. koji je narod za 80 godina „daljše dosp eo“

Beograd 1849,
litografija Milivoja
Nenadovića

Arsenije Teodorović, Portret Dositeja Obradovića 1818 (1791). Narodni muzej u Beogradu

Portret Dimitrija Davidovića iz 1834. Narodni muzej u Beogradu

od Srba. Oba primera ukazuju na to koliko su ideje prosvetljenosti, odnosno „francuskog modela“ u raznim adaptacijama, postale opšteprihvaćene kod srpske građanske klase u Habsburškom carstvu.

Stvar je bila prilično drugačija među Srbima Osmanskog carstva kod kojih je pismenost bila na minimumu, a seobe s kraja 17. i prve polovine 18. veka ovu grupu su ostavile gotovo bez ikakve duhovne i intelektualne elite. Austrijska uprava nad Srbijom koju je hvalio Dositej bila je veoma kratka od 1789. do 1791. Beograd i Srbija bili su ponovo deo Osmanskog carstva, i to bez gotovo ikakvih škola za hrišćansko stanovništvo. Tako su 1800. godine, u celom „Beogradskom pašaluku“ odnosno Smederevskom sandžaku, postojale samo dve osnovne škole i obe su bile na grčkom jeziku. Zato i ne iznenađuje da u Srbiji, na početku Prvog srpskog ustanka, skoro da i nije bilo pismenih osoba među etničkim Srbima. Vuk Karadžić je opisujući stanje u Srbiji 1820-tih primetio u zabavniku *Danica* za 1827. da u Srbiji i Bosni i Hercegovini „ni u sto sela nema svuda jedne škole“. Pri tome njegova definicija škole bila je mnogo slobodnija od načina kako bi „školu“ razumeo jedan austrijski Srb bin tog vremena.

Uspostavljanje školstva bio je mu-

kotrpan proces u Srbiji od sticanja autonomije 1830. nadalje. Pismenih je bilo u Srbiji samo četiri odsto 1866, a do 1900. postotak je porastao na 17 odsto. Privredne aktivnosti su, takođe, bile minimalne i osnovne. Srbija je, za prve vlade knjaza Miloša, bila pretežno stočarska zemlja, sa veoma malo poljoprivrede. Rudarstvo nije ni postojalo, a nije bilo nikakve industrije. Putevi su bili toliko loši da se volovskim kolima putovalo od Kragujevca do Be-

ograda četiri ili više dana, a i na konju nije moglo brže nego za dva dana. Još je otac srpske etnologije Tihomir Đorđević zaključio da se u Srbiji iz 1820-tih i 1830-tih živelo veoma skromno. Primetio je da potrebe više kulture nisu prodrle ni do dvora samog knjaza Miloša. „Jelo se drvenim kašikama, spavalo se na podu, pod glavom su bili jastuci slamom napunjeni“.

Pavle Ivić je na osnovu *Srpskog rječnika* Vuka Karadžića iz 1818. uočio

Uloga austrijskih Srba u modernizaciji Srbije

Od Prvog srpskog ustanka postalo je jasno koliko je važna uloga Srba iz Habsburškog carstva u povezivanju ustaničke Srbije s evropskim tekovinama. Primer Dositeja Obradovića koji je uspostavio 1808. Veliku školu u Beogradu, ili Dimitrija Davidovića koji je otpočeo sa izdavanjem Novina srbskih u Srbiji 1834, i koji je pisac prvog, i za to vreme veoma liberalnog ustava (1835) dovoljno je poučan. Njihova uloga posrednika između jedne osmanske pokrajine koja je postajala sve samostalnija i Evrope bila je ključna do sredine 19. veka. Oni su popunili činovnička mesta u Srbiji 1830-tih i 1840-tih. U jednom egalitarnom društvu oni su bili dvostruki stranci: i po običajima, i po dužnostima koje su obavljali. Ne čudi da je ubrzo stvorena omraza protiv njih u narodu. Uspon domaće inteligencije doveo je austrijske Srbe u sukob i s takozvanim Parizlijama, tj. državnim stipendistima Kneževine koji su slati na studije u inostranstvo. Iako su i državni stipendisti studirali više na nemačkom govornom području nego u Francuskoj, dobili su naziv Parizlije upravo da bi se naglasio kontrast između njih i „nemačkara“, odnosno Srba prečana. Po padu knjaza Aleksandra Karađorđevića s vlasti 1858, austrijski Srbi, pogrdno nazivani i „Švabe“, doživeli su i jednu vrstu progona. Njihova uloga je i kasnije bila važna, ali od tada su naglo gubili uticaj.

koliko su pojmovi koji su bili prilično poznati Srbima severno od Save i Dunava bili, u to vreme, nepoznati u Srbiji. Tako Vuk nije nigde zabeležio reči kao što su pozorište, književnost, sloboda, govornik, samostalan, savest, zaljubiti se, vođa, domovina ili otadžbina, a Miodrag Popović je primetio da su ne samo narodu nego i samom Vuku bili „nepoznati i takvi geografski pojmovi za kakve danas znaju deca u osnovnoj školi.“

IZMEĐU „EVROPE“ I „AZIJE“:

Mentalne granice koje je iscrtilo prosvetiteljstvo smestile su u granice Evrope samo one zemlje zahvaćene tekovinama ovog pokreta. Osmansko carstvo smatrano je za despotiju, varvarsku tvorevinu, Orijent i Aziju. Time je Zemlin odnosno Zemun postao najjužnije mesto Evrope na putu od Beča ka Carigradu, a Beograd prvi grad Azije i Orijenta.

U vreme kada je dobila autonomni status 1830. Srbija nije percipirana kao deo Evrope. Upravo od tada počinju u Srbiji dva procesa koja su međusobno povezana, ali se nisu uvek preklapala. Prvi je evropeizacija tj. usvajanja evropskih običaja, mode, ideja i tehnologija. Drugi je okcidentalizacija odnosno postupak kojim evropski posmatrač postepeno prihvataju Srbiju kao deo Evrope. Evropeizacija se ostvarivala kroz evropski kulturni transfer i zato je istraživanje ovog procesa ključno za razumevanje odnosa Evropa – Srbija.

PARADOKSI KULTURNOG TRANSFERA:

Problem koji usmena društva postavljaju pred istoričare teško je rešiv sa stanovišta istorijskog metoda. Tamo gde nema pisanih svedočanstava mogu da pomognu eventualni materijalni ostaci. Za sada evropski transfer je mnogo teže sagledati u srpskim selima nego u mestima, a Srbija 19. veka je izrazito seosko društvo sa 94 odsto seoskog stanovništva 1834. i 87 odsto 1914. godine.

Evropeizacija Srbije koja se jasno primećuje od 1830-tih godina odvijala se u društvu koje je imalo neolitske, pa čak i paleolitske obrasce, kako je pokazao Trajan Stojanović. Ono što je Jovan Cvijić označio kao zonu patrijarhalnog režima i što je pokušao da idealizuje kao „dinarski tip“ zapravo

je oblast predmodernih obrazaca koja je najpoznije primila tekovine evropskog kulturnog transfera.

Još je Tihomir Đorđević, u zborniku radova *Serbia by the Serbians*, priređenom 1909. za britansku publiku, primetio sledeće o različitim kulturnim uticajima u Srbiji i na etničke Srbe: „U pogledu narodne tradicije na Balkanskom poluostrvu, bilo je toliko kretanja, iskrivljavanja, prisvajanja, prilagođavanja, uticanja, promenljivosti i mešanja da je veoma teško razotkriti šta pripada pojedinom narodu.“ Đorđević je ovim opservacijama istovremeno ukazao na brojne procese, a između ostalog i na ono što bi se danas nazvalo kulturni transfer, kao i na fenomen koji se definiše kao

hibridnost.

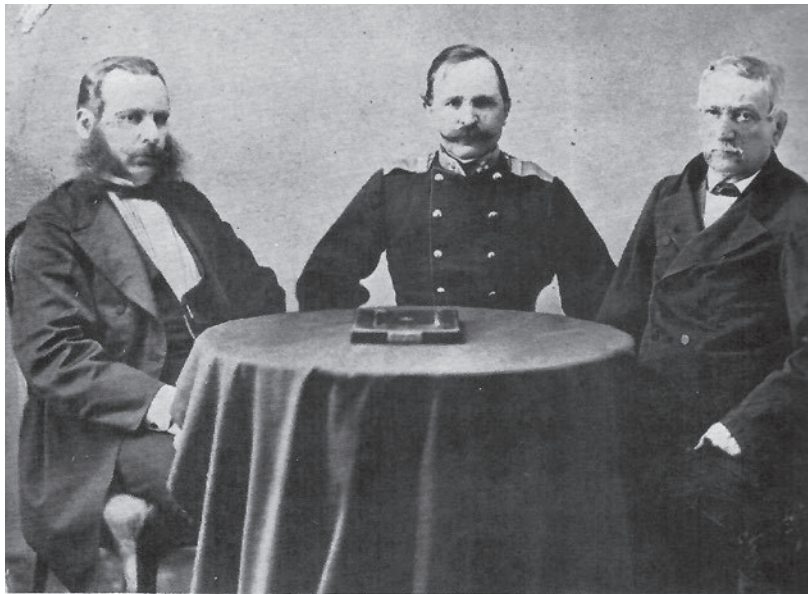
Kao i svim ostalim društvima sličnog tipa, u Srbiji su se, u primeni evropskih kulturnih obrazaca, neretko mešali moderno i predmoderno. Evropski transfer pravnih normi tekao je u paradoksalnom okviru. Kneževina Srbija usvojila je treći po redu građanski zakonik u Evropi 1844 (posle francuskog i austrijskog), a uspostavila je i Vrhovni sud 1846, ali kako je uočio još Slobodan Jovanović većina sudija bile su nepismene ili polupismene, i to 21 nepismen, 14 „slabopismen“, a 15 sa obrazovanjem nešto višim od osnovne škole. Samo jedan je bio pravnik.

Uvesti evropski model, a nemati ljude koji imaju znanja da ga primene

Etnički sastav stanovništva Beograda 1889. Ukupan broj stanovnika: 55.868

Etnička grupa	broj	%
Srbi	44.855	80,3
„Nemci“	4.341	7,8
Jevreji	2.599	4,7
Mađari	1.008	1,8
Česi	731	1,3
„Cigani“ [Romi]	399	0,7
Hrvati	335	0,6
Talijani	263	0,5
Grci	225	0,4
Rumuni	195	0,35
Cincari	184	0,33
Poljaci	178	0,32
Turci	101	0,18

Izvor: *Istorija Beograda*, tom 2, 1974, 543. Nazivi etničkih grupa navedeni su kao u izvorniku

▲ Jovan Ristić, Milivoje Petrović Blaznavac i Jovan Gavrilović. Namesnici 1869. Evropejci na čelu Srbije

ostao je dugo gorući problem. Drugačije i nije moglo da bude zbog veoma niske polazne tačke sa koje je Kneževine Srbija krenula 1830. na putu u modernizacije i evropeizacije. Druga tekovina u kojoj je Srbija išla znatno ispred evropskog proseka bila je opšte pravo glasa punoletnih muškaraca na izborima što je u Srbiji uvedeno Ustavom iz 1869. U praksi to nije vodilo liberalnoj demokratiji, već je zapravo dovelo do ozbiljnog sukoba liberalizma i demokratije. Oni su se u Srbiji uslovno „izmirili“ tek kada je Radikalna stranaka, glavna stranka s agrarnom ideologijom, napravila kompromis i zapravo postala klasična građanska stranka što je bio proces koji je počeo 1889, a završen do 1903. Ili kako je to primetio Trajan Stojanović „oni [radikali] postali su sluge 'bourgeoisie inquiète' [zabrinute buržoazije], postepeno su se odvojili od masa i ušli u orbitu 'političke klase.'“

Iako su razne evropske tekovine nailazile na brojne prepreke u Srbiji kulturni transfer temeljno je preoblikovao Srbiju. Zato je korisno podsetiti se upozorenja istoričara Stevana K. Pavlovića da, uprkos raznim iskrivljavanjima pri prenošenju zapadnih modela u balkanska društva, na njihovu primenu ne treba gledati kao „na nešto što nije bilo ništa više od imitatorskog spoljnog sjaja, a da se ne uporede s primerima u drugim evropskim državama – južnim, ili čak i severnim.“

NOSIOCI EVROPEIZACIJE: Evropeizacija i kulturni transfer iz centralne i zapadne Evrope imali su svoje nosioce, ali ih je podsticao i jedan proces. Od 1788. do 1849. Srbija je bila poprište brojnih iznuđenih migracija tokom ratnih godina u kojima je stanovništvo uglavnom bežalo s juga ka severu u kriznim godinama (posebno 1788. i 1813), a vraćalo se nazad na jug po sklapanjima mira ili po stabilizovanju prilika (1791, 1815). U jednom slučaju 1848/49. tok je bio obrnut, i tada su Srbi iz Banata i Srema bežali u Srbiju.

Većina ovakvih pomeranja stanovništva dovodila je do upoznavanja izbeglica iz Srbije s drugačijim evropskim načinom života, a poslednji 1848/49. do upoznavanja stanovnika varoši na južnim obalama Save i Dunava (Šabac, Beograd, Smederevo) s navikama, običajima i modom svojih severnih suseda. I jedan i drugi način upoznavanja evropskih običaja, i putem privremene emigracije na sever i kroz privremeni suživot s imigranti sa severa, dovodio je do ubrzanja kulturnog transfera.

U pogledu konkretnih grupa izdvajaju se tri koje, već u ovoj fazi istraživanja evropskog kulturnog transfera, mogu da se identifikuju kao njegovi glavni nosioci. To su bili: prečanski/habzburški Srbi, pripadnici „planirane elite“ i stranci koji su se naseljavali u Srbiju.

VELIKA ULOGA „PLANIRANE ELITE“: Izraz „planirana elita“ skovala je istoričarka Ljubinka Trgovčević (1948-2022) koja je uložila višede-

lenijski rad u istraživanje studenata iz Srbije, državnih stipendista, koji su boravili na raznim evropskim univerzitetima. Od 1839. Kneževina je slala desetak studenata godišnje da studiraju u inostranstvo, a postepeno se taj broj popeo na 20, pa i 30 godišnje. Već u vreme Svetoandrejske skupštine 1858. bilo je oko 200 državnih stipendista povratnika u Srbiji. To je bila dovoljna snaga da pokrene prvu organizovanu liberalnu opoziciju. Po ubistvu knjaza Mihaila, i uspostavljanju Namesništva (1868-1872), pripadnici planirane elite faktički su preuzeli vlast u zemlji. Na čelu tročlanog Namesništva našla su se 1868. dvojica bivših stipendista Kneževine Srbije (Jovan Ristić i Milivoje Petrović Blaznavac) i jedan austrijski Srbin (Jovan Gavrilović). Namesnici su svi bili nosioci evropeizacije u Srbiji. Jovan Ristić koji je ubrzo postao najuticajniji namesnik bio je jedan od najboljih i najuspešnijih primera planirane elite. On je studirao istorijske, filozofske i državne nauke u Berlinu, doktorirao u Hajdelbergu, a nastavio studije na Sorboni. Kada su formirane prve političke stranke 1880/81. bivši stipendisti koji su se vratili posle studija u Srbiju došli su na čelna mesta sve tri partije: radikalne, napredne i liberalne.

Kako je izračunala Ljubinka Trgovčević čak 70 odsto cele intelektualne elite Kraljevine Srbije studiralo je u inostranstvu. Oni su gravitirali ka tri kulturna kruga: srednjoj Evropi (odnosno Austriji, nemačkom protestantskom severu i Cirihi), Parizu, i u manjoj meri Rusiji. Pri tome najveći broj studenata išao je na univerzitet na nemačkom jeziku, a tek početkom 20. veka primat je preuzela Francuska.

Kumulativan rezultat evropeizacije koju su sproveli austrijski Srbi, koji su prešli u Srbiju posle Drugog srpskog ustanka, i pripadnici planirane elite dobro ilustruje podatak da je Beograd postao glavni kulturni centar Srba tokom 1860-tih godina. Simboli novog statusa Beograda bili su, za to vreme, velelepno Kapetan-Mišino zdanje (završeno 1863), kao i zdanje Narodnog pozorišta (1869). Upečatljiv je i podatak da je tokom 1867. godine od 269 knjiga štampanih na srpskom jeziku 126 objavljeno u Beogradu, 47 u Novom Sadu, a 68 u Zagrebu.

STRANCI U BEOGRADU: Broj stranaca u Beogradu bio je znan, a njihov uticaj veoma izražen. Ilustrativan je popis stanovništva Beograda iz 1889. koji ukazuje da je svaki peti stanovnik bio „stranac“. Ni taj postotak ne otkriva svu složenost kulturnih uticaja u stanovništvu Beograda, jer je i u etničkoj većini koju je činilo 80 odsto Srba bilo mnogo onih koji su ranije došli iz Austrije odnosno iz Austro-Ugarske i postali državljani Srbije. „Nemci“ u ovom popisu su oni kojima je nemački bio maternji jezik. Tu su svakako i germanofoni Austrijanci i useljenici iz nemačkih pokrajina.

Beograd je kao granični grad prema Austriji (odnosno prema Austro-Ugarskoj od 1867) bio posebno izložen kulturnim uticajima iz Habsburške monarhije. Nemački je u njemu bio široko poznat i glavni jezik sporazumevanja pored srpskog. U trgovini on je sredinom veka zamenio grčki kao glavni strani jezik, na kome su u Beogradu, u prvoj polovini veka, vođene i mnoge trgovinske knjige. Tek početkom 20. veka francuski jezik postaje sve popularniji u srpskoj građanskoj klasi.

Prečanski Srbi, državni stipendisti i stranci svi su zajedno olakšali uključivanje Srbije u transnacionalne mreže ljudi, grupa i udruženja. Pripadnici raznih političkih pokreta, na primer socijalisti, borci protiv ropstva, slobodni zidari i mnogi drugi krajem 19. veka pripadaju raznim transnacionalnim mrežama koje, po prirodi stvari,

Prvi električni tramvaj u Beogradu 1894. Litografija Petra M. Markovića. Posebni fondovi Biblioteke Grada Beograda

olakšavaju kulturni transfer. Delovanje nekih od takvih mreže u Srbiji krajem 19. veka tek treba da se identifikuje i prouči. Potrebno je posebno napomenuti da kulturni transfer nije bio jednosmeran i nije tekao samo od Evrope ka Srbiji. Tokom romantizma proces je bio i obrnut, ali je to pitanje za posebnu studiju.

Srbija je od 1830-tih godina bila poprište procesa evropeizacije koji se odigravao putem kulturnog transfera Evropa – Srbija. Taj proces temeljno je promenio Srbiju u pogledu običaja, ideja, institucionalnog razvoja, obrazovanja, mreže infrastrukture, mode i svakodnevice. Uz evropeizaciju tekla je i okcidentalizacija, tj. postepeno pozapadnjenje slike Srbije u evropskim političkim i kulturnim krugovima, odnosno njeno simboličko premeštanje s Orijenta u Evropu. Ovaj proces proizilazio je ne samo iz realnih promena već je često bio i odraz političkih interesa. Zato su pojedini putopisci i diplomate, u periodima kriza u odnosima Srbije s pojedinim evropskim državama, naglašavali ili naprosto konstruisali njene orijentalne elemente. I na ovom polju proces je nazgled dovršen početkom 20. veka, ali su ga Majski prevrat i Drugi balkanski rat ponovo osporili.

Dejvid Džordž Hogart, poznati bri-

tanski arheolog, naučnik i ekspert za Bliski istok, objavio je 1902. godine knjigu *Nearer East* (Bliži Istok). Bila je to, kako je primećeno u *Forin Aferzu*, mnogo godina kasnije „geografija od epohalnog značaja“. O Beogradu Hogart je primetio sledeće:

Pre pedeset godina pisac Eothena [Aleksandar Vilijam Kinglejk] u zidnima Beograda video je dveri Istoka. Danas, zapadni posetilac, mada je svestan toga je priroda života oko njega pretpela jedva primetne promene kada je voz na parni pogon prešao preko dunavskog mosta, ne očekuje da će da se nađe na „Istoku“ sve dok ne primeti minarete Adrijanopolja, ili makar tri mastoidna brda Filipopolja [Plovdiva].

U prelasku od naglašene drugosti pri prolasku evropskih putopisaca kroz Beograd 1830-tih do jedva primetne promene u odnosu na Evropu 1902, od ključnog značaja bio je kulturni transfer Evropa – Srbija. Zato je istraživanje ovog procesa od velikog značaja za razumevanje složenog odnosa Evropa – Srbija od Dositeja do danas.

**Autor je redovni profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*

NAPOMENA:

Tekst je deo istraživanja na projektu „Kulturni transfer Evropa – Srbija od 19. do 21. veka“, broj 7747152, koji finansira Fond za nauku Republike Srbije u okviru programa Ideje.